

Серьогін С. Ю.*

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБОЮ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ

У римському праві діяв принцип: «*Qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*», якій в перекладі означає: «Хто здійснює своє право, той не утискає права інших». Проте при цьому зауважувалося: «*Summum ius – summa injuria*», що означає – «Доведене до кінця право є вища несправедливість». Малося на увазі те, що право, доведене у своєму формальному сенсі до абсурду, перестає бути правом, оскільки суперечить меті встановлення та походження як регулятора відносин. За сучасних умов побудови демократичної, соціальної, правової держави основним завданням є утвердження і забезпечення прав та свобод людини. Проте на практиці маємо справу з непоодинокими випадками здійснення особою власних суб'єктивних прав та інтересів не тільки в супереч інтересам іншої особи, але й з метою нанесення шкоди. Саме для уникнення випадків порушення прав інших осіб при здійсненні власного права, необхідним є встановлення критеріїв для визначення меж здійснення особою своїх суб'єктивних цивільних прав.

Ключові слова: шикана, зловживання правом, межі здійснення суб'єктивних прав.

In Roman law principle acted «Qui jure suo utitur, nemini facit injuriam», this translates as: «Who is exercising its right, which does not infringe upon the rights of others». However, while making the reservation: «Summum ius - summa injuria», that means – «The completion of the law is the supreme injustice». It was understood that the right, brought in its formal sense of the absurd, ceased to be right, since it contradicts the goal of origin as a regulator of relations. In terms of building a democratic and social state of law is the main task of approving and ensuring human rights and freedoms. However, in practice, have to deal with the frequent occurrence of a person's own subjective rights and interests not only contrary to the interests of another person, but also with the purpose of causing harm. This is to prevent violations of the rights of other persons in the exercise of their personal rights, it is necessary to establish criteria for determining the boundaries of the face of their subjective civil rights.

Key words: chicane, abuse of rights, the limits of subjective rights

В римском праве действовал принцип «*Qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*», который в переводе означает: «Кто осуществляет свое право, тот не ущемляет права других». Однако, при этом делалась оговорка: «*Summum ius – summa injuria*», что означает – «Доведенное до конца право есть высшая

* аспірант кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент С. Ю. Козьяков.

несправедливість». Имелось в виду то, что право, доведенное в своем формальном смысле до абсурда, переставало быть правом, поскольку противоречит цели создания происхождения как регулятора отношений. В условиях построения демократического, социального, правового государства основной задачей является утверждение и обеспечение прав и свобод человека. Однако на практике имеем дело с частыми случаями осуществления лицом собственных субъективных прав и интересов не только наперекор интересам другого лица, но и с целью нанесения вреда. Именно во избежание случаев нарушения прав других лиц при осуществлении собственного права, необходимо установление критериев для определения границ осуществления лицом своих субъективных гражданских прав.

Ключевые слова: шикана, злоупотребление правом, пределы осуществления субъективных прав.

Постановка проблеми. Проблема виникнення колізії прав та інтересів третіх осіб при здійсненні особою власних суб'єктивних прав є досить актуальною за умов побудови демократичної, соціальної, правової держави. Для уникнення цієї проблеми необхідне створення та закріплення на законодавчому рівні правових норм та механізмів, які будуть встановлювати чіткі межі здійснення особою власних суб'єктивних прав та дозволять суддям відрізнити правову поведінку особи від протиправної у випадках коли, будучи на перший погляд законними, дії спрямовані на завдання шкоди іншим особам, ніж на здійснення права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для дослідження цієї проблеми було використано, як відносно нові публікації – О. О. Поротікової, О. П. Сергєєва, М. М. Малєйна, М. О. Бару, так і неможливо було залишити без уваги вчених першопрохідців, які розробили концепцію меж здійснення суб'єктивних цивільних прав. В цьому слід завдячувати в першу чергу О. С. Іоффе та В. П. Грибанову.

Формулювання цілей статті. В законодавстві України межі здійснення цивільних прав визначаються лише однією нормою ст. 13 Цивільного кодексу України (надалі по тексту – ЦК), яка носить назву: «Межі здійснення цивільних прав». Ця стаття розміщена законодавцем в главі 2 «Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків», та слідує за ст. 12 ЦК «Здійснення цивільних прав». Таке розміщення статей явно свідчить про той факт, що законодавець при підготовці Кодексу використав доктрину про межі здійснення суб'єктивних цивільних прав [1, с. 116].

Відповідно до ч.1 ст. 13 ЦК законодавець дозволяє особі здійснювати цивільні права у межах наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Проте, межі здійснення цивільних прав відкрито визначаються законодавцем лише в положеннях ч. 2-5 ст. 13 ЦК, а саме: «При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довіллю або культурній спадщині; не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах; при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства; не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція».

Відповідно до положень ч. 6 ст. 13 ЦК законодавець зазначає, що у разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені ч. 2-5 цієї статті, суд може зо-

бов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Також суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень ч. 2-5 ст. 13 ЦК.

Отже, законодавець не створив чіткого визначення поняття «зловживання правом». Проте, прямо визначив єдину форму зловживання правом – шикану, тобто дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі. Виявлення інших форм зловживання правом покладено на судові органи.

Проте, в умовах обмеженості формулювань, судді неминуче будуть тяжіти до вибору безпечного способу прийняття рішень та, на жаль, взагалі не робитимуть спроб виявити, а тим більше класифікувати цю невизначену та певною мірою загадкову категорію – «зловживання правом».

Так зокрема, Вищим господарським судом України в інформаційному листі від 15.03.2010 №01–08/140 вказується про значну поширеність зловживання сторонами в процесі своїми процесуальними правами [2].

Проте, в процесуальному законодавстві відсутні ефективні механізми, які б забезпечували протидію процесуальним зловживанням. Норми Цивільного процесуального кодексу України (надалі по тексту – ЦПК) не встановлюють заборону щодо зловживання правом на пред'явлення позову та іншими процесуальними правами. У зв'язку з цим на сьогодні особи не несуть жодної відповідальності за зазначені недобросовісні дії [3, с. 298].

ЦПК передбачено лише загальне застереження про те, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки (ч. 3 ст. 27). Проте судова практика засвідчила, що ця норма є суто декларативною. Крім того, статус особи, яка бере участь у справі, виникає лише після відкриття провадження у справі, у зв'язку з чим право на звернення до суду взагалі не підпадає під зазначену вимогу добросовісності його здійснення [3, с. 298].

Для більш глибокого дослідження доцільно звернутися до першоджерел виникнення цієї проблеми. Так, у римському праві найчастіше, як відзначається в усіх дослідженнях, діяв принцип *qui jure suo utitur neminem laedit* (хто здійснює своє право, той не утискає права інших).

Іншими словами, згідно з первинним римським правилом той, хто здійснював своє право, не відповідав за шкоду, що може бути завдана оточуючим. Але в цьому ж правилі робилося важливе застереження: «*Summum ius – summa iniuria*» (доведене до кінця право є вища несправедливість).

Право, доведене у своєму формальному сенсі до абсурду, не було вже таким, бо право, за словами Ульпіана, дістало свою назву від «правосуддя» (*iustitia*), а право є наука добра та справедливості [4, с. 157].

Інший римський юрист, – Цельс, передбачливо не раз висловлювався в дигестах про те, що «знати закони – означає сприйняти не їх слова, а їх зміст та значення» [4, с. 167].

Сучасна концепція меж здійснення суб'єктивних цивільних прав, була розроблена О. С. Іоффе та В. П. Грибановим, та є основою для найбільш поширеного способу визначення сутності поняття зловживання правом.

Основа цієї позиції полягає в тому, що окрім загальних меж поведінки, визначених законом – меж суб'єктивного права – для кожного суб'єктивного права існують також і межі його застосування, що обмежують міру конкретної поведінки у рамках реалізації права.

В. П. Грибанов пропонував таке визначення зловживання правом: «Зловживання правом є особливим типом цивільного правопорушення, здійсненого вповноваженою осо-

бою при здійсненні власних суб'єктивних прав, з використанням заборонених конкретних форм у рамках дозволеного йому законом загального типу поведінки» [5, с. 53].

Основним для такого розуміння зловживання правом є твердження про те, що необхідним є розподіл змісту суб'єктивного права та форми його реалізації, саме тому проблема зловживання правом пов'язана з процесом здійснення, реалізації права, а не з його змістом. Дослідники зазначають, що у випадку, коли зміст суб'єктивного права може бути охарактеризований, як загальний тип поведінки вповноваженої особи, в межах дозволених об'єктивним правом, реалізація права розуміється як здійснення особою конкретних реальних дій, у яких виражається як власна воля вповноваженої особи, так і специфічні особливості здійснення права характерні для певного випадку.

Цю концепцію, з деякими незначними змінами, поділяє велика кількість вчених, наприклад, А. В. Волков, В. С. Єм, О. О. Поротікова, А. П. Сергєєв.

Відносно концепції меж здійснення суб'єктивних прав можна сформулювати декілька загальних тез.

По-перше, ця концепція базується на позитивістському праворозумінні і фактично є зразком легістського позитивізму в ототожненні права та закону. У розумінні суб'єктивного права прихильники меж здійснення прав спираються в першу чергу на закон.

По-друге, суб'єктивне право у цьому випадку розглядається як текст конкретної норми, а не як певна можлива поведінка.

По-третє, таке вузьке розуміння суб'єктивного права тими чи іншими дослідниками призводить до виокремлення певних меж реалізації права.

На сьогоднішній день до меж здійснення прав відносять такі категорії як моральність, добросовісність справедливість та інші. Раніше вони вважалися поняттями, що суперечать власне ідеї позитивізму, оскільки згідно з нею закон є право, закон – конкретний та повний, і місця розпливчастим метафізичним ідеям у ньому немає. Приділення надмірної уваги цим категоріям призводить до того, що закон можна трактувати з точки зору окремого судді, чий суб'єктивні погляди можуть бути ніяк не пов'язані із законом. Таким чином заперечується власне принцип законності. З точки зору послідовного легістського позитивізму, коли суддя не пов'язаний з нормою закону – це заперечення права, підміна закону.

В. І. Ємельянов виділяє два підходи до існування суб'єктивного цивільного права. З одного боку, це право визначається як міра дозволеної поведінки, визначена сукупністю правових норм, що можуть на неї вплинути [6, с. 86]. З іншого боку, це явище розглядається у двох його проявах:

по-перше, це – правомочність, яка забезпечується уповноважуючою нормою (суб'єктивне право),

по-друге, це – правомочність, яка забезпечується спеціальними нормами, а точніше, відсутністю конкретних категоричних заборон на їх використання.

Однією з визначених меж здійснення права, що традиційно використовується у даній концепції є принцип законності. Проте, як уже було зазначено, законність не лише не може вважатися межею здійснення права, більш того, сама концепція меж здійснення права суперечить цьому принципу. Тим не менш, існують і інші погляди на поняття законності. Наприклад, О. О. Поротікова зазначає, що принцип законності практично ототожнюється з морально-етичними вимогами у сучасній літературі. Проте, необхідно погодитися з тим, що принцип законності здійснення суб'єктивних прав є вираженням позиції позитивістської природи, а можливість тлумачення його змісту через призму моралі виключена [7, с. 44].

Достатньо часто межами здійснення права вважають захищені законом права та інтереси інших осіб [8, с. 318].

Визначення прав інших осіб у якості меж здійснення права зумовлено тим фактом, що прихильники концепції меж здійснення прав розуміють право як текст конкретної правової норми. Немає жодної необхідності говорити про те, що права третіх осіб є межами здійснення суб'єктивних прав, якщо можна обмежитися висловлювання про те, що суб'єктивне право однієї особи закінчується там, де починається суб'єктивне право іншої [8, с. 318].

Дію концепції меж здійснення прав, можна проілюструвати у наступній ситуації. Певна особа придбала фортепіано. Норма про право власності надає їй право ним володіти, користуватися та розпоряджатися. Логічно, що використання цього інструменту передбачає гру на ньому. Одночасно можна передбачити наявність сусідів, що незадоволені використанням, тобто грою володаря на цьому інструменті [9, с. 20]. Бачимо типовий приклад колізії прав. Очевидно, що зустрівши таку справу у своїй практиці, суддя повинен буде вирішити її, знайти межу між потребою у тиші та правом на використання інструменту власником. Таким чином, межі, визначені цією концепцією, а саме права інших осіб, ніяким чином не допомагає судді встановити межі між конфліктуєчими правами.

Тож можемо сказати, що розгляд прав інших осіб як меж здійснення суб'єктивних цивільних прав є надлишковим та суперечить основоположному у позитивізмі принципу законності, оскільки так заперечується здатність закону повною мірою регулювати суспільні відносини.

Згідно з думкою О. О. Поротікової інтерес, що захищається законом, у деяких випадках визначається як рівнозначна відносно до суб'єктивних прав межа здійснення права [7, с. 72].

Суспільно прийняті норми, такі як мораль, справедливість та добросовісність є достатньо новими у лексиконі дослідників проблеми зловживання правом. Використання цих категорій довгий час підлягало жорсткій критиці з боку цивілістів, які обрали основним напрямком праворозуміння легістський позитивізм [7, с. 52]. Критичні зауваження щодо цієї концепції загалом зводилися до того, що на практиці вони створюють плутанину, а їх застосування автоматично приймає можливість суддівського розсуду та заперечення принципу законності, так як суспільні відносини уже не можуть повною мірою регулювати суспільні відносини, залишаючи рішення на суддівський розсуд, який, у свою чергу керуватиметься невизначеними, абстрактними критеріями.

У сучасних юридичних джерелах знаходимо твердження про те, що закріплення цих понять у законі не є ототожненням моральних та правових норм. О. П. Сергеев, наприклад, висловлює думку про те, що «власне порушення моральних норм не може призвести до небажаних для учасників цивільно-правових відносин наслідків, адже певне трактування закону може ігнорувати відмінності, що існують між нормами моралі та права. Сенс вимоги, що розглядається, полягає в тому, щоб орієнтувати суб'єктів, а також правозастосовні органи на обов'язкове використання у своїй діяльності правил загальноприйнятої моралі» [8, с. 318]. Не дивлячись на зрозумілість та логічність першої частини висловлювання, логіка другої частини може породити сумніви. Постає питання про значення «використовувати у своїй діяльності правил загальноприйнятої моралі», а саме у випадку, коли йдеться про здійснення права власності. Відповідно до п. 2 ст. 319 ЦК при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства. З цього випливає, що при вирішенні спорів стосовно здійснення особою права власності суддя повинен встановити мету, норму моралі, ступінь порушення, суперечність мети певній нормі, і на основі цих висновків винести рішення.

Призначення права розглядається також як одна із меж суб'єктивного права. На попередніх етапах розвитку юридичної науки цьому питанню приділялась значна увага. Деякі дослідники як, наприклад, О. С. Іоффе [10, с. 78] та М. І. Бару [11, с. 117] вважали зловживанням правом не будь-яке порушення меж здійснення права, а лише таке, що діяло б всупереч цільовому призначенню права.

Сьогодні, на етапі спроб побудови демократичного суспільства та переваги індивідуальної свободи особистості, надання індивіду можливості здійснювати права на власний розсуд, а не заради певної загальної мети, загальне призначення суб'єктивних прав не може розглядатися у якості основної проблеми.

Загалом, теорія загального призначення права суперечить основній концепції сучасного права. Навіть притримуючись теорії певного призначення права, не можна визначити критерії, які будуть його визначати. Така методологія неминуче призводить нас до того, що через призму прозорості, здавалось би, юридичної категорії, до юриспруденції будуть домішані суб'єктивні погляди судді, який застосовуватиме свій розсуд у вирішенні справ.

Схожу критичну позицію висловлює О. О. Поротікова [7, с. 43]. Дослідниця відзначає, що при визначенні призначення, наприклад авторського права чи права власності, існує високий ступінь неточності та суб'єктивності тлумачення особою, яка буде застосовувати право. Складнощі у визначенні призначення таких прав постають через широку різноманітність об'єктів цих суб'єктивних прав та багатоплановість інтересів уповноважених осіб [7, с. 92].

Також, О. О. Поротікова вважає, що недотримання форми здійснення правочину недоцільно вважати у якості межі здійснення права, та вказує на те що, наприклад, недотримання письмової форми угоди, навіть таке, що спричинило її недійсність, не можна вважати за делікт, тобто за зловживання правом. Беручи до уваги попередню критику М. С. Малєїна, це твердження не можна вважати достатньо переконливим. Демонструючи абсурдність теорії меж здійснення прав зсередини та керуючись критичною позицією В. П. Грибанова, М. С. Малєїн зазначає, що правила про визнання угод недійсними підпадають під визначення зловживання правом, оскільки усі ці випадки є способами протиправної поведінки у рамках дозволеного законом права укладати угоди [12, с. 68].

Висновки. Межі здійснення права можна у свою чергу поділити на три групи. Ними можуть бути:

- Обмеження, пов'язані з наявністю у законодавстві заборонних норм;
- Обмеження, які тим чи іншим чином пов'язані з правами та інтересами третіх осіб;
- Обмеження, що суперечать основним постулатам позитивістської правової теорії.

Найбільш зрозумілими є обмеження, пов'язані з заборонними нормами, і визначення їх загалом не створює ніяких труднощів. При застосуванні методу емпіричного аналізу можна говорити про те, що у якості меж здійснення суб'єктивного права можна розглядати майже всі заборонні норми як приватного, так і публічного права.

Обмеження, що стосуються третіх осіб та обмеження, що суперечать позитивістській теорії, необхідно розглядати по-іншому.

Доцільним вважаємо почати з прав третіх осіб. Виходячи з того, що закон є право, можемо дійти висновку про те, що усі права мають бути визначені законом, а «поза законних» прав існувати не може. У такому випадку безглуздо вести мову про права третіх осіб, як межі здійснення права, адже межі прав встановлюються безпосередньо законом. Визнаючи те, що права особи можуть обмежуватися не тільки законом а й правами інших осіб, можна прийти до заперечення принципу законності та до нехтування фактом того,

що права встановлюються законом. У такому випадку, суддя, проводячи межі між правами осіб, повинен керуватися висновками, що лежать поза рамками встановлених законом норм щодо їх прав. Таким чином, об'єктивне право спирається більше на розсуд судді, а не на законодавчу норму. Такий висновок очевидно суперечить основі послідовного позитивістського праворозуміння, проте він є абсолютно логічним завершенням аналізу концепції меж здійснення права. В решті-решт, результати таких роздумів приходять до заперечення твердження про те, що право є лише закон.

Список використаних джерел

1. Дерюгина Т. В. Пределы осуществления гражданских прав : монографія / Т. В. Дерюгина. – М. : Зеркало – М., 2010. – 248 с.
2. Інформаційний лист ВГСУ від 15.03.2010 № 01–08/140.
3. Журнал «Право України» – №8. – 2012.
4. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Юристь, 1997. – 180 с.
5. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. / В. П. Грибанов. – М. : «Российское право», 1992. – 208 с.
6. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность и незлоупотребление гражданскими правами./ В. И. Емельянов. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 160 с.
7. Поротикова О. А. Юридические последствия злоупотребления гражданским правом // Актуальные проблемы гражданского права, гражданского и арбитражного процесса. Ч. 1: Гражданское право: Материалы науч. конф. / Под ред Е. И. Носыревой, Т. Н. Сафроновой. Воронеж, 2002.
8. Сергеев А. П. Гражданское право: учеб.: в 3 т. Т.1. / А. П. Сергеев. – М. : СПб, 2005. – 769 с.
9. Малеина М. Н. Содержание и осуществление личных неимущественных прав граждан: проблемы теории и законодательства. // Государство и право. – 2000. – № 2. – С. 16 – 21.
10. Иоффе О. С., Грибанов В. П. Пределы осуществления субъективных гражданских прав. // Советское государство и право. – 1964. – № 7. – С. 76 – 85.
11. Бару М. О. О статье 1 Гражданского кодекса. // «Советское государство и право». – 1958. – №12. – С.117–120.
12. Малеин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР. / Н. С. Малеин. – М. : Юридическая литература, 1981. – 216 с.